

نسبت نظریه‌های روان‌شناختی سیاسی و اجتماعی با ظهور و بروز گروه تروریستی داعش

تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۹/۰۵

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۶/۲۵

از صفحه ۳۱ تا ۵۲

سروش امیری^۱، جواد کیانی^۲، قادر عبدالعلی پور^۳ محمداسدی فرد^۴

چکیده

تروریسم پدیده‌ای پیچیده است که نمی‌توان صرفاً آن را براساس عوامل موقعیت‌گرا یا خلق‌گرا درک کرد، اما می‌توان به کشف عوامل شناختی آن اهتمام ورزید. بنابراین، این مقاله تلاش دارد با استفاده از مطالعه موردی (گروه تروریستی داعش) و نقش نظریه‌های روان‌شناختی و اجتماعی، به تبیین و عملکرد این جریان سلفی تکفیری بپردازد. در واقع، هدف پژوهش، توضیح زمینه‌های بروز و ظهور تروریسم در سطوح مختلف اجتماعی شدن آن از منظر روان‌شناختی سیاسی و اجتماعی است. در این تحقیق، مطالعه از نوع توصیفی - تحلیلی و با ابزار تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. مفروض این مقاله آن است که تروریسم سلفی، قرائتی ناقص، رادیکال و نص‌محورانه از متون دینی است و عوامل روان‌شناختی که در اثر مواجهه با بحران دنیای جدید، برخی مسلمانان را به سوی افراط سوق داده است. متفکرانی که بحران روان‌شناختی اجتماعی، هویت، بحران مشروعیت، بحران مشارکت، بحران نوسازی و غیره را علت اصلی ایجاد جنبش‌های اسلام‌گرایانه می‌دانند، با رفع این بحران‌ها نیز انتظار دارند که جریان خشونت‌طلب دچار رکود و سستی شود، لذا خاستگاه زیستی - روانی (دونیمگی و تفکر سیاه - سفید و همه یا هیچ، مرگ پرستی، خشونت بدخیم، سلطه‌گریزه، هذیان عظمت و خودستایی مرضی، شخصیت ضداجتماعی)، گروه (حس تعلق و خویشاوندی ساختگی، خطر به مثابه ارزش، فشار اطاعت و موفقیت) و بحران هویت (مناقشه و تداخل فرهنگی، هژمونی غرب و حقارت عرب، احیای خلافت) است.

کلید واژه‌ها: داعش، روان‌شناختی، بحران هویت، عوامل شناختی.

استناد: امیری، سروش؛ کیانی، جواد؛ عبدالعلی پور، قادر و اسدی فرد، محمد (تابستان ۱۳۹۷). نسبت نظریه‌های روان‌شناختی سیاسی و اجتماعی با ظهور و بروز گروه تروریستی داعش. *فصلنامه پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی*. ۱۱۳-۵۲ (۵۰). صص ۳۱-۵۲.

۱. استادیار روابط بین‌الملل دانشگاه علوم انتظامی امین، نویسنده مسئول: Suroush.jnu@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه علوم انتظامی امین، kiani.javad2014@gmail.com

۳. عضو هیئت علمی دانشگاه علوم انتظامی امین، Abdolali@nict.ir

۴. عضو هیئت علمی دانشگاه علوم انتظامی امین، M.fard919@gmail.com

مقدمه

در سده اخیر، جنبش‌های بسیاری در سراسر جهان اسلام به وجود آمده‌اند که این جنبش‌ها در خاستگاه، ماهیت، عملکرد و نتایج خود کاملاً با همدیگر متفاوت بوده‌اند. به همین دلیل، صاحب‌نظران مسائل جهان اسلام، مفاهیم متعددی را برای فهم جنبش‌های اسلام‌گرا به کار برده‌اند؛ مفاهیمی همچون بنیادگرایی اسلامی، اسلام‌گرایی رادیکال، اسلام سیاسی، بیداری اسلامی و غیره. اما بسیاری از این مفاهیم نتوانسته‌اند درکی درست نسبت به جنبش‌های اسلام‌گرا ایجاد کنند (دپاک^۱، ۲۰۰۸، ص ۹۸) و در بسیاری از مواقع، به جای راهنمایی در فهم جنبش‌های اسلامی، محققان را دچار اشتباه کرده‌اند. گروه تروریستی داعش متأخرترین و مهم‌ترین گروه تروریستی است که اکنون جهان با آن مواجه است. این گروه در ابتدا با عنوان «دولت اسلامی عراق» در ۱۵ اکتبر ۲۰۱۶ و پس از نشست شماری از گروه‌های مسلح در عراق شکل گرفت. در این نشست، ابو عمر البغدادی به‌عنوان سرکرده آن تعیین شد. پس از هلاکت وی، ابوبکر البغدادی جایگزین وی شد و با ادغام برخی از شاخه‌های تروریستی «جبهه النصره» در سوریه با جبهه اسلامی عراق، داعش شکل‌گیری و خلافت خود را اعلام کرد. این گروه از زمان تشکیل تاکنون، عملیات و حملات تروریستی بسیاری را در عراق و سوریه و دیگر کشورهای جهان بر عهده گرفته و جنگ داخلی تمام‌عیاری را در دو کشور سوریه و عراق به راه انداخته و چندین شهر را تصرف کرده است (احمد و موحنّا^۲، ۲۰۱۴، ص ۲۱۱). اگر سلفی‌گری به گروه‌های اسلام‌گرا نسبت داده شود، تمامی گروه‌های موجود در جهان اسلام از صدر اسلام همگی سلفی هستند؛ زیرا خواهان بازگشت به اصول اولیه قرآن و سنت هستند (فوازا^۳، ۲۰۱۴، ص ۱۵۶). درباره مفهوم اسلام سیاسی نیز همین مشکل وجود دارد. به عبارتی روشن‌تر، اسلام تفکیکی بین دین و سیاست قائل نشده بود که امروزه عده‌ای بخواهند اسلام را سیاسی کنند. اسلام از همان ابتدا سیاسی بوده و هیچ وقت امور دنیا و آخرت را از هم دیگر تفکیک نمی‌کند (بوروم^۴، ۲۰۱۰، ص ۳۴۵). به دلیل این مشکلات مفهومی، در این نوشتار تلاش شده است تا از مفهوم سلفی‌گری در رابطه با

1. Dipak

2. Ahmad, Aitemad Muhanna

3. Gerges, Fawaz A.

4. Borum, Randy

جنبش‌های اسلام‌گرا استفاده شود. منظور از سلفی‌گری، جنبش‌هایی هستند که به دین اسلام به‌عنوان یک برنامه زندگی نگاه کرده و تلاش می‌کنند تا در ابعاد مختلف سیاسی و اجتماعی این برنامه‌ها را پیاده کنند. دو نگاه درون محور و محیط محور، سبب دو برداشت متفاوت شده است (طاهر، ۲۰۱۵، ص ۱۲۳).

میزان خشونت، وحشی‌گری، ظاهر عجیب و غریب و میزان تولید شر و جنایت این گروه، تعجب همگان را برانگیخته است. منظور از مدل ذهنی، ساختارهای شناختی درونی و چارچوب‌های مفهومی هستند که اشخاص براساس تجربیات و دانش خود شکل می‌دهند و به آن‌ها اجازه می‌دهد تا نتایج یک عمل را پیش‌بینی کنند و به فهم و تفسیری از محیط پیرامون خود برسند. مدل ذهنی، تصویری درونی از واقعیتی بیرونی و مفروضاتی که شدیداً در ذهن رسوب کرده و تصویری که از جهان پیرامون داشته و در ذهن آن‌ها را حمل می‌کنند، است. هیچ‌کس در تصاویری که در سر دارد، همه جهان، دولت یا کشور را به تصویر نمی‌کشد؛ آن فقط یکسری مفاهیم انتخاب‌شده و روابط بین آن‌ها را دارد که برای نشان دادن سیستم واقعی بکار می‌گیرد. پیش‌فرض‌ها، مفاهیم، استعاره‌ها و ادراک خاصی منجر به شکل‌گیری ذهن تروریستی خاصی می‌شود. روانشناسی تروریسم، شاخه‌ای از روانشناسی سیاسی است که می‌خواهد آن را درک کند. بر این اساس، به دنبال پاسخ به سؤالات پیش‌روست: مدل ذهنی گروه تروریستی داعش چگونه است؟ و چه عواملی سبب بروز این گروه می‌شود؟

سیدنژاد (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان «سلفی‌گری در عراق و تأثیر آن بر جمهوری اسلامی ایران» به شکل‌گیری سلفی‌گری به عنوان یکی از مهم‌ترین رویدادهای ایدئولوژیکی و فکری تاریخ مسلمانان پرداخته است که در این میان، عراق با موقعیت خاص و وابستگی‌های عمیق ژئوپلیتیکی متقابل با جمهوری اسلامی ایران، یکی از معدود کشورهایی است که همواره از بدو شکل‌گیری ایده سلفی‌گری، درگیر آن بوده است؛ به طوری که پس از اشغال عراق، این کشور به کانون اصلی فعالیت‌های گروه‌های سلفی تبدیل شد. این‌گونه نقش‌آفرینی در حلقه اول جغرافیای سیاسی ایران، دارای پیام‌های مهم برای جمهوری اسلامی ایران است.

عدالت‌نژاد و نظام‌الدینی (۱۳۹۰) در پژوهشی با نام «سلفیان تکفیری یا الجهادیون؛ خاستگاه و اندیشه‌ها»، وضعیت گروه‌های سلفی تکفیری، علت نهادن نام تکفیری بر سلفی‌ها و اصول اعتقادی آن‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. اصول اعتقادی سلفیان جدید

براساس میثاق نامه این گروه‌ها در دهه ۷۰ و ۸۰ قرن بیستم میلادی مشخص شد. پنج ویژگی بارز شامل تبعیت از سلف، تمسک به ظواهر و نصوص، تأکید بر نقل و مخالفت با علم و دانش جدید، توسعه معنایی و مصداقی شرک و کفر و تأکید بر اصل جهاد، باعث شد جماعت سلفیان جدید به سلفیان تکفیری مشهور شوند.

علیزاده موسوی (۱۳۹۲) نیز در تحقیق خود با عنوان «مفهوم شناسی سلف، سلفی‌گری و سلفی»، سلفیه را پدیده‌ای ناخواسته دانسته که انحصارطلبانه، مدعی مسلمانی است و همه را جز خود، کافر می‌شمرد. معنای سلف در اصطلاح اهل سنت و شیعه متفاوت است. اهل سنت، سلف را شامل صحابه، تابعین و تابعین تابعین می‌دانند و آن‌ها را بهترین مردم می‌دانند. آن‌ها هر قرن را صدسال و کل دوران سلف را سیصد سال می‌پندارند. نتیجه‌ای که اهل سلف از برتر بودن این سه قرن می‌گیرند این است که چون آن‌ها به پیامبر (ص) نزدیک‌تر بودند، بنابراین باید از آن‌ها پیروی کرد. نخستین تفاوت میان اهل سنت و مذهب بدعت‌آمیز سلفی‌گری در مورد مفهوم سلف، حد و مرز «پیروی» است.

به‌طور کلی، تحقیقات مورد اشاره بیشتر به نگرش‌های مذهبی و اصول اعتقادی سلفی‌گری پرداخته و کمتر به نفوذ و تأثیر نظام شناختی در بین گروه تروریستی پرداخته‌اند.

عناصر اصلی «نظریه شناختی»^۱ از حوزه مطالعاتی جامعه‌شناسی و از «شناخت اجتماعی»^۲ گرفته شده است. مفهوم اساسی این است که تعامل افراد با محیط خود، براساس چگونگی درک و تفسیر موضوعات صورت می‌گیرد. بر همین اساس، مردم یک نقشه شناختی درونی از محیط اجتماعی بیرونی‌شان می‌سازند و این درک و دریافت‌هاست که به رفتار آن‌ها شکل می‌دهد و نه واقعیات عینی پدیده‌ها. داده‌های تجربی نشان می‌دهد که این برداشت و درک انسان از هر چیزی است که او را به واکنشی خاص وا می‌دارد. همچنین، عوامل داخلی و خارجی نیز بر قصد و انگیزش انسان تأثیر مستقیم دارند. در این خصوص، دو عامل پردازش شناختی موجب رفتارهای بسیار تهاجمی می‌شوند: عدم توانایی فرد در یافتن راه‌حل‌های غیرتهاجمی (عدم اعتمادبه‌نفس

1.Cognitive Theory

2.Social Cognition

نسبت به موفق بودن در کارهای غیر تهاجمی) و حساسیت بالای ادراکی نسبت به نشانه‌های تهاجمی و خصمانه محیط و در روابط بین فردی (درج^۱، ۱۹۹۷، صص ۱۸۰-۱۷۱). به گفته کرنشو^۲، اصول «شناخت اجتماعی» هم برای فهم تروریست‌ها و هم برای سازمانشان کاربرد دارد و «خاستگاه اقدامات تروریست‌ها، تفسیر ذهنی آن‌ها از جهان به جای واقعیت عینی است». تروریسم و تروریست‌ها، منشأ آثار بسیار مهمی در عصر کنونی هستند. در اساس، تروریسم از کلمه ترور اخذ شده و به معنای ترس و وحشت شدید است. اعمال تروریستی مختلف با هدف ایجاد رعب و وحشت در گروهی از مردم و با انگیزه‌های سیاسی و ایدئولوژیکی علیه منافع دولت و ملت معینی انجام می‌شود. شرایط جدید جهان امروز، موضوع تروریسم را به یک پدیده بین‌المللی و فرامرزی تبدیل کرده است (لوک^۳، ۲۰۱۱). آنچه تروریسم را از سایر اشکال خشونت‌آمیز متمایز می‌کند، این است که تروریست‌ها به دنبال ایجاد ترس در میان حداکثر افراد هستند تا بدین وسیله بتوانند به اهدافشان برسند. به همین دلیل، آن‌ها به شکل نمادین اهداف خود را انتخاب می‌کنند تا هرچه بیشتر این اهداف در منظر عمومی بوده و بتواند توجه مخاطبان زیادتری را به خود جلب کند (سیم بار^۴، ۲۰۰۹، ص ۵۶). برداشت‌های سیاسی و محیط اجتماعی تروریست‌ها از طریق عقاید و نگرش‌های آن‌ها فیلتر می‌شود که تجارب و خاطرات آن‌ها را منعکس می‌کند (گیلس^۵، ۲۰۰۲، ص ۳۴). در همین زمینه، ظرفیت شناختی به کارکردهای ذهنی از قبیل حافظه، توجه، تمرکز، زبان و یادگیری پرداخته و به پیش‌بینی نتایج برای رسیدن به استنباط‌های معقول می‌پردازد (لزاک^۶، ۱۹۹۵، ص ۹۵). بسیاری از این عملیات، درون قشر جلوی مغزی (یک ناحیه به هم پیوسته بزرگ عصبی) انجام می‌گیرد که شامل درک شرایط کنونی، موضوعات از پیش داده و از پیش یاد گرفته شده و عواطف می‌شود که از طریق آن، طرح و عمل منطبق با موضوع صورت می‌گیرد و فعال می‌شود. در مقابل، ظرفیت مهار و محدود کردن تکانه‌ها و هم‌خوانی‌های رفتار فرد به انتظارات اجتماعی، بستگی به قشر و نترومدیال^۷ دارد؛ یعنی منطقه‌ای که درست در پشت

1. Douch
2. Cronsho
3. Luck
4. Simbar
5. Gilles
6. Lozack
7. Ventromedial

چشم‌قرار دارد. سبک شناختی اشاره به راه‌های فکر کردن دارد که به گرایش‌ها، تعصبات، تمایلات در تصمیم‌سازی‌ها می‌انجامد و باعث می‌شود فرد بر موضوعی تأکید داشته باشد یا موضوعی دیگر را نادیده بگیرد. سبک‌های شناختی بر رفتارهای تهاجمی رهبران سیاسی نیز تأثیرگذارند (ساترفیلد^۱، ۱۹۹۸، ص ۹۸). تیلور و کوپل^۲ بر این باورند که پیوستن افراد جوان به گروه‌های تروریستی یک خطای اساسی است که براساس تعصب شناختی و شناخت نادرست از انگیزه‌های واقعاً شیطانی و کسانی که آن‌ها را ظالم می‌نامند و به‌عنوان ظالم درک می‌کنند، نشئت می‌گیرد (تیلور و کوپل، ۱۹۹۴، ص ۱۲۳). همچنین، افراط‌گرایان دارای «کمترین تحمل وضعیت ابهام» و متمایل و نیازمند به «یکپارچگی و قطعیت» در امور هستند (امیری و اقبال، ۱۳۹۵، ص ۸۷). شناخت‌شناسی گفتمانی بر سه معنای موقعیتی تأکید دارد: مفاهیم، گرایش‌ها و مقوله‌های روان‌شناختی درون تعاملات شکل می‌گیرند. در این معنا، نگرش، باور و عقیده، سازه‌های ذهنی شناخته شده و بادوامی به حساب می‌آیند. این حوزه از مفاهیم، به فرهنگ اجتماعی و هم ذات‌پنداری مربوط می‌شود. دومین معنا مربوط به «خویش‌تن و هویت فردی» است. در این معنا خویش‌تن متشکل از هویت‌های متعددی است که به شکل گفتمانی تأسیس شده است. افراد از طریق قرار دادن خود در متن‌ها و گفت‌وگوهای زندگی روزمره، هویتشان را می‌سازند. گفتمان‌ها هم فهم ما از واقعیت و هم تصویری را که از هویت خودمان داریم، شکل می‌دهند. از این منظر، ذهن‌ها و خویش‌تن‌ها در طی درونی شدن گفتمان‌های اجتماعی برساخته می‌شوند. معنای سوم، «استعاره‌ها» است (پاتر و وتورل^۳، ۱۹۸۷، ص ۴۹). در این زمینه، از «گنجینه تفسیری» نام می‌برند. گنجینه تفسیری، خوشه‌های قابل فهم اصطلاح‌ها و توصیف‌ها هستند که غالباً حول استعاره‌ها یا تصاویر روشن روی هم سوار شده‌اند. این گنجینه‌ها همچون منابعی روان‌شناختی به افراد کمک می‌کنند که روایت‌هایی از واقعیت بسازند. زبان‌شناسان شناختی معتقدند، زبان الگوهای اندیشه و ویژگی‌های ذهن انسان را منعکس می‌کند؛ بنابراین مطالعه شناختی از این نگاه، مطالعه الگوهای مفهوم‌سازی است. با مطالعه مفاهیم و رفتار، می‌توان به ماهیت و ساختار افکار و آرای ذهن انسان پی برد. در دیدگاه شناختی همان‌طور که زبان را دارای نظام و ساختار

1. Satterfield
2. Taylor & Quayle
3. Pater and Wotur

می‌دانند، فکر و اندیشه را نیز دارای نظام و ساختار می‌دانند (لی^۱، ۲۰۰۱، ص ۷؛ به نقل از امیری و اقبال، ۱۳۹۵، ص ۸۷). از این رو، شناخت استعاره‌های گفتمان داعش دریچه‌ای به روی فهم ذهنیت و شناخت این گروه است.

روش تحقیق

این مطالعه، توصیفی - تحلیلی و ابزار تحلیل داده‌ها، روش تحلیل محتوا است. ترسیم مدل ذهنی نیز براساس تحلیل داده‌ها و با استفاده از نرم‌افزار Xmind^۲ خواهد بود. جامعه آماری و نمونه‌های انتخابی این پژوهش از رسانه‌های مشهور جهان، شبکه‌های اجتماعی (ویدئوهای منتشر شده از داعش)، اخبار مربوط به داعش و مصاحبه‌های انجام شده با افراد بازداشتی در مجلات است که ۱۰۰ عنوان در این خصوص انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفت. برخی از این خبرها شامل مصاحبه با برخی تروریست‌های بازداشت شده، اقدامات داعش، پیام‌های مخابره شده از فرماندهان داعش، فایل‌های صوتی و تصویری اعضای داعش و سخنرانی‌های منتشر شده از رهبران آن خصوصاً ابوبکر البغدادی است. متون انتخاب شده از رسانه‌ها شامل مراجع برابر جدول ۱ است:

جدول ۱ - متون انتخاب شده از رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی

http://www.spiegel.de/	www.youtube.com	https://www.facebook.com	www.twitter.com
https://www.foreignaffairs.com	http://www.bna.com	www.presstv.ir/Farsi	http://www.daesh.ir
http://www.wam.org.ae	http://news.bbc.co.uk	http://www.sana.org	http://fa.alalam.ir
http://iranictnews.ir	http://www.ap.org	http://www.cnn.com	http://www.newsday.com
http://today.reuters.com	http://www.ana.gr	http://www.chinanews.cn	
http://www.russiannews.ru/pers	http://www.aljazeera.net	http://www.afp.com/english/home	

در انجام این بخش، به روایی و پایایی داده‌ها نیز توجه شده است. بدون توجه به نوع تحقیق، مفاهیم روایی و پایایی دارای معنایی یکسان‌اند و هر دو با نام‌های متفاوت به کار می‌روند و تنها یک کار را انجام می‌دهند؛ موضوعی که باعث افزایش قابلیت اطمینان تحقیقات کیفی می‌شود، انتخاب واحد معناست که در این پژوهش، مطابق مدل نظری موجود، واحد معنا از منابع و نمونه‌های مختلف انتخاب شده است (عباس زاده، ۱۳۹۱، صص ۳۹-۱۶).

1.Lee

۲.تحلیل محتوا براساس روش شناختی

یافته‌های تحقیق

با استفاده از چارچوب ذکر شده در مباحث قبلی، با تکیه بر عناصر زبان و با تمرکز بر باورها و نگرش‌ها می‌توان به مطالعه ریشه‌ها و خاستگاه‌های شناختی داعش پرداخت. هر ایر دکم‌جیان معتقد است که به لحاظ تاریخی هر زمانی که در دنیای اسلام، بحرانی به وجود آمده است، حتماً در واکنش به جنبشی شکل گرفته است. او این مسئله را بدین گونه شرح می‌دهد: «یک الگوی تجربه تاریخی در این مورد، رابط علت و معلولی میان بحران‌های اجتماعی و ظهور جنبش‌های مذهبی انقلابی است که خواستار از بین بردن نظم موجود و ساختن جامعه‌ای نوین بر پایه ایدئولوژی ویژه خود هستند. تصادفی نیست که جنبش‌های بنیادگرایانه، در صورتی توان قدرت معنوی، اجتماعی و سیاسی را به دست آورده‌اند که دو شرط ملازم یکدیگر، در جامعه به وجود آمده باشد؛ اول وجود یک رهبر فرهمند و دوم جامعه‌ای که عمیقاً دچار آشفتگی باشد. جنبش‌های اسلام‌گرایانه گذشته با این دو پدیده مواجه بوده‌اند و جنبش‌های کنونی نیز از این امر مستثنا نیستند» (دکم‌جیان، ۱۳۷۷، ص ۶۰). دکم‌جیان بحران‌هایی که جهان اسلام به آن دچار است را شامل بحران‌هایی نظیر بحران هویت، بحران مشروعیت، فشار و سرکوب، تضاد طبقاتی، ضعف نظامی و بحران فرهنگی می‌داند.

نظام ذهنی - فکری و ایدئولوژیکی: ساختارهای ذهنی - فکری، از دیدگاه «لوسین فیر»، شامل مجموعه باورها، تصورات، طرح‌های کلی ذهنی و ایدئولوژی است که در افراد جامعه گسترش یافته‌اند و طرز تفکر یا روحیه آن جامعه را تشکیل می‌دهند، پس این ساختارها به‌منزله مجموعه ابزار ذهنی هستند (بیرو، ۱۳۸۰، ص ۲۲۲). باورها و انگاره‌ها، چگونگی تفسیر محیط پیرامون توسط بازیگران را تعریف و تعیین می‌کنند. این وضعیت، موجب بروز رفتارهایی می‌شود که در بستر ذهنیت و برداشت‌های مختلف شکل می‌گیرد (فولر^۱، ۲۰۰۲، ص ۴۷). باورهای خاص کنشگران درباره جهان خارج به آن‌ها انگیزه‌ای می‌دهد که رفتارشان را در این جهان به سمت خاصی سوق دهند (جمالی، ۱۳۹۰، ص ۱۵۰). قالب‌های ذهنی و فکری کنشگران که به‌مرور زمان شکل گرفته و استحکام یافته‌اند، نوعی تجربه محسوب می‌شوند که بازیگران امنیتی براساس آن‌ها درباره دیگران قضاوت می‌کنند. نظام معنایی و به تبع ساختارهای ذهنی، به سه صورت، هویت، منافع و

1.Fuller

رفتار بازیگران را شکل می‌دهد: ۱- افکار و عقاید، محدوده انواع باورها را تعیین می‌کنند و به کنشگر می‌گویند چه چیزی درست و برحق و چه چیزی نادرست و باطل است؛ ۲- ساختارهای فکری نوعی چارچوب معنایی ایجاد می‌کنند که در آن تعاملات بین‌ذهنی گروهی برقرار می‌شود و ۳- افکار و عقاید، جهت رفتار کنشگران را تعیین و آن را هدایت می‌کنند (بلامی، ۱۳۸۶، ص ۴۸). ذهنیت‌ها، عقاید، اسطوره‌ها و باورهای موجود در هر جامعه، به‌نوعی «زمینه فرهنگی» ایجاد می‌کنند که بروز یا عدم بروز خشونت را تقویت یا تضعیف می‌کند (فکوهی، ۱۳۷۸، ص ۷۹). می‌توان گفت، تعلقات ایدئولوژیک و متصلب افراط‌گرایان، پایدارترین و مؤثرترین منشأ هویتی - رفتاری آن‌ها شناخته می‌شود. اعتقادات درونی در یک نظام فکری ایدئولوژیک به‌صورت شهودی و متصلب تحقق می‌یابد و به تمام تردیدها پایان می‌دهد (بشلمر، ۱۳۷۰، ص ۷). داعش با ایدئولوژی جهادگر، با به خدمت گرفتن انگاره‌های ایده‌آل، روند تأیید تدریجی را سرعت می‌بخشد. باور تروریست‌ها به ناعادلانه بودن مناسبات سیاسی - اجتماعی جاری و ظالمانه بودن اقدامات غرب موجب می‌شود که آن‌ها از خود تصور یک قربانی و مظلوم داشته باشند (یانگ و بروم^۱، ۲۰۰۷، ص ۲۷).

پایگاه زیستی - روانی (شخصیت کاوی): نوشته‌های اولیه درباره ابعاد روان‌شناسی عامل شکل‌گیری ذهنیت تروریستی و به تبع آن، رفتار تروریستی تحت تأثیر فرمول‌های تحلیل روانی بودند و جهت‌گیری غالب نظری در آن‌ها آزمایش‌های کلینیکی بود (هودسون^۲، ۱۹۹۹، ص ۹۸). دو موضوع اصلی در مرکز این فرمول‌ها عبارت‌اند از اینکه انگیزه‌های تروریسم تا حدود زیادی ناخودآگاه هستند و از خصومت در برابر والدین ناشی می‌شوند؛ به‌عنوان نمونه می‌توان از ابومصعب زرقاوی یاد کرد. او در اوایل مسیر زندگی، پدر خود را از دست می‌دهد و به بزه و مواد مخدر روی می‌آورد تا اینکه در نوجوانی زندانی می‌شود و در زندان با جهادی‌های سلفی آشنا شده و مسیر زندگی او تغییر می‌کند (ریدل^۳، ۲۰۰۸، ص ۱۹۸). او در بین جهادیون، به شکلی افراطی دیگران را تکفیر کرده و می‌کشد تا جایی که اعتراض دیگر همفکران (ریدل، ۲۰۰۸، ص ۲۲۱) خود را به همراه داشت و نیز افکار تروریستی زاینده سوءاستفاده و بدرفتاری اولیه است و

1. Young & Brown

2. Hudson

3. Riedel

قدیمی‌ترین نمونه آن، نظریه «اختلاف نسل‌های» فروید بود که براساس تعبیر فرویدی، از تروریسم به‌عنوان یک واکنش روانی پسرها در برابر پدرها و پدیدهٔ نسلی و ریشه‌دار در عقدهٔ اوپیدوس است و از این‌رو به مردانگی مربوط می‌شود (کرنشاو^۱، ۱۹۸۶، صص ۳۹۱-۳۹۰). این ایده که تروریسم ریشه در سوءاستفادهٔ دوران کودکی و «ذهن ناخودآگاه» دارد، در تحلیل‌های روانی خاستگاه تروریسم متداول است. بسیاری از تلاش‌ها برای درک ریشه‌های روانی ذهنیت تروریستی بر «خودستایی^۲» به‌عنوان یک عامل محرک و تشریح‌کننده متمرکز است (کرایتون^۳، ۱۹۸۳، صص ۴۱-۳۳)، لذا رفتار تروریستی ریشه در یک نقیصهٔ شناختی دارد که سبب ایجاد حس خویشتن تخریب شده می‌شود. اساس خودستایی مرضی، ارزش‌گذاری بیش از حد خویش و بی‌ارزش کردن دیگران است. این موضوع در روان‌شناسی تروریست‌ها بسیار دیده می‌شود (آختر^۴، ۱۹۹۹، صص ۳۵۵-۳۵۰). بررسی رفتارهای داعش و نشانه‌شناسی زبان و تمرکز بر رفتارهای معنادار آن‌ها بیانگر مشکلات روانی حل نشده است که خود از ریشه‌ها و خاستگاه‌های شکل‌گیری شناخت «جزم اندیشانه» و «خشونت ورزانه» در آن‌ها بوده است (رایش، ۱۳۸۱، ص ۷۰). افرادی با خودپنداری آسیب‌دیده، هرگز نمی‌توانند نیمه‌های بد و خوب را به‌طور کامل تلفیق کنند. به عبارت دیگر، این افراد جنبه‌های شخصیتی خود را به «خود» و «دیگری» تقسیم می‌کنند؛ یعنی همهٔ ضعف‌های تنفرآمیز و بی‌ارزش درونش را به دیگران نسبت می‌دهد. کسانی که وابستگی زیادی به سازوکارهای دنیامگی و برونی کردن^۵ دارند (پُست، ۱۹۸۶، صص ۶۷۵-۸۸).

هویت و فرهنگ اجتماعی: در تحقیقاتی که در این خصوص صورت گرفته است، عمدتاً بیان می‌شود که تروریست‌ها افراد جوانی هستند که به شدت از فقدان اعتمادبه‌نفس رنج می‌برند یا نیازی قوی به تحکیم هویت خود دارند (اولسون، ۱۹۸۸، ص ۱۷۹). براساس مصاحبه‌هایی که تیلور و کوپل با عده‌ای از تروریست‌های دستگیر شده داشته‌اند، بسیاری از تروریست‌های خشن در واقع به دنبال داشتن یک هدف و خودارزشمند هستند (تیلور و کوپل، ۱۹۹۴، ص ۹۳). در همین باره، اریک اریکسون طرح می‌کند که نوجوانان در

1. Cronsho

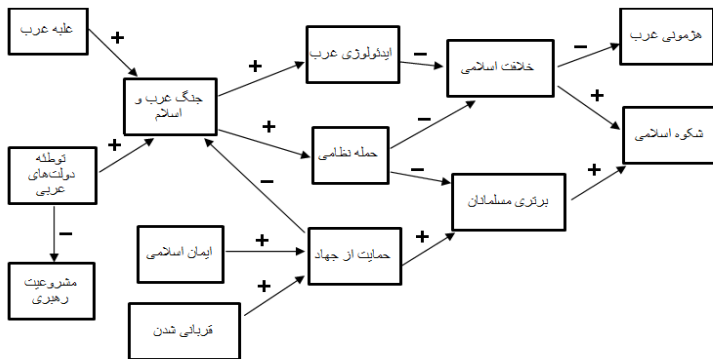
2. Narcissism

3. Kraiton

4. Akhtar

5. Externalization and Splitting

رسیدن به یک مرحله از هویت با ایدئولوژی‌هایی مواجه می‌شوند که با آن‌ها در تعریف از خود کمک می‌کند (اریک اریکسون، ۱۹۵۹، ص ۵۷) و کنترل بیش از حد والدین به عنوان مانعی در برابر توسعه استقلال فرزندان قرار می‌گیرد و به بحران هویتی می‌انجامد که در آن مبارزات خشونت‌آمیز اجتناب‌ناپذیر است. در نهایت، آن‌هایی که دچار سردرگمی هویتی هستند و حالات انزواگرایانه دارند، احتمال زیادی دارد که در پاسخ به دردهای آنومی خود به گروه‌های تروریستی بپیوندند (فراکوتی، ۱۹۸۲، ص ۳۴). از این منظر تروریسم با استفاده از عناصر فعالیت‌های داوطلبانه، استخدام در یک گروه ایدئولوژیک و حمایت و ارتباطات اجتماعی مدرن، با به به کارگیری افراد معمولی در خدمت اهداف سازمانی، از طریق بهره‌برداری از اندیشه‌های ضد ظلم و ستم و مظلومیت و به کارگیری ایده‌های مذهبی در خدمت اندیشه تروریستی عمل می‌کند (سیک و راس موسین^۱، ۲۰۱۰، صص ۳۰-۲۵). توجه به این موضوع، در بررسی فرهنگی ریشه‌های شناختی اهمیت دارد که الزاماً همه تروریست‌ها آدم‌های جانی و روانی نیستند؛ بلکه برخی نیز تحصیل کرده‌اند و وضع خوبی دارند. همچنین، تحصیل تأثیر مستقیمی در عدم حمایت از تروریسم ندارد.

نمودار ۱ - الگوی فرهنگی روابط سیاسی جهادی‌های سنی

در این مدل، ستم و غلبه غرب و شکوه و شوکت مسلمانان ایده‌های اولیه هستند و افول غرب و توسعه خلافت اسلامی جدید، ایده‌های ثانویه هستند. به این ترتیب، الگوی ذهنی و نظام فرهنگی مردم کم‌کم آماده پذیرش اندیشه‌ها و کنش‌های جهادی می‌شود و

1. Sieck & Rasmussen

این نظام توجیه‌گر، زمینه فعالیت‌های بیشتر جهادگرایان را فراهم می‌آورد. اینجاست که سیستم ارزش‌شکنی و ارزش‌آفرینی پدید می‌آید و فرهنگ ایده‌های فراگیری که بین مردم هستند، از طریق مدل‌های ذهنی انتقال و گسترش می‌یابند (سیک و راس موسین، ۲۰۱۰، صص ۳۳-۳۰). روان‌شناسان اجتماعی، پیرو تحقیقات اولیه لوپون^۱ بر روی رفتار گروهی، به بررسی این فرضیه پرداخته‌اند که عضویت در گروه‌های بزرگ و گمنام سبب می‌شود که فرد در مقایسه با زمانی که تنهاست، افکار و هویتی متفاوت‌تر داشته باشد و رفتارهای پرخاشگرانه‌تر و ضداجتماعی‌تری از خود نشان دهد (گلداستاین^۲، ۱۹۹۴، صص ۱۷۸-۱۸۰). این دیدگاه در پژوهش‌های آزمایشگاهی که نشان می‌دهد گروه‌ها بیش از افراد، پرخاشگری نشان می‌دهند، به تأیید رسیده است.

نمودار ۲- مدل نظری خانستگاه شناختی داعش

این مدل مفهومی، براساس چارچوب «شناخت اجتماعی» است که بر مبنای تعامل فرد با محیط و با طرح مفاهیمی چون «خانستگاه شناختی»، «سبک‌های شناختی»، «الگوهای شناختی» و «ظرفیت شناختی»، متغیرهایی چون «زبان»، «خانستگاه زیستی روانی»، «سازه‌های ذهنی» و «فرهنگ اجتماعی» را در شکل‌گیری ریشه‌های شکل‌گیری شناخت تروریست‌های داعش نشان می‌دهد. از این‌رو، در این پژوهش که مطالعه خانستگاه شناختی تروریست‌های داعش مد نظر بود، تلاش شد تا با نگاهی جامع، بیشتر فاکتورهای مؤثر بر شکل‌گیری ذهن یک داعشی مورد توجه قرار گیرد. بررسی

1. Lebon
2. Goldstine

سبک‌شناختی تروریست‌های افراط‌گرا، براساس مؤلفه‌های ظرفیت شناختی آن‌ها، نشان از این دارد که آن‌ها دارای بیش‌ترین «پپیچیدگی شناختی» و «کم‌ترین انعطاف شناختی» هستند. همچنین، افراط‌گرایان دارای «کم‌ترین تحمل وضعیت ابهام» و متمایل و نیازمند به «یکپارچگی و قطعیت» در امور هستند.

جدول ۲- تحلیل محتوا

واحد معنا	مقولات	نمونه مضامین (کدها)
* آن‌ها کافر بودند، شیعیان کافرند و من به این امر اعتقاد دارم. این یک جهاد است.	جهاد تنها راه حل	استعارة خودی و غیر خودی
* داعش خلبان اردنی اسیر شده را زنده در آتش سوزاند؛ *داعش عده‌ای از اسیران عراقی را زنده کباب کرد؛ *دو سرباز ترک زنده در آتش سوزانده شدند؛ *سازمان ملل متحد در گزارشی، حجم گسترده خشونت‌های بی‌سابقه و عجیب علیه زنان و معقدان به ادیان دیگر در مناطق تحت سلطه داعش را منتشر ساخته است.	هذیان عظمت، استعارة عبرت، رسالت خودساخته، تنبیه و تأدیب غیر، لذت خشونت، خشونت ایزاری	ناکامی - خشونت، خودشیفتگی - خشونت، ذهن خوددبرترین وحشت آفرین، لذت از نمایش خشونت (ناهنجاری روانی).
* داعش هدف خود را احیای خلافت اسلامی و تشکیل دولت اسلامی براساس آنچه آن را اسلام خالص سه قرن نخستین اعلام کرده است. *داعش حکومت خود را مجری احکام الله می‌داند. *داعش دموکراسی را حکومت کفار می‌داند. *داعش در تلاش برای انتشار روزنامه دومی برای آگاه‌سازی مردم در خصوص اهمیت خلافت اسلامی و اهداف و نقش آن در احقاق حق به همراه شرح و توضیح علل لزوم بیعت مردم در چارچوب مرز دولت اسلامی و خارج از آن از ابوبکر البغدادی خلیفه مسلمانان است.	سلفی‌گری	ذهن گذشته‌گرا
* ما از کلام خدا پیروی می‌کنیم. ما معتقدیم که تنها وظیفه بشر، پرستش و پیروی از خدا و رسولش است. ما آنچه را که در قرآن آمده انجام می‌دهیم.	عمل صحیح و مطابق دستور خداوند	ذهن نص‌گرای جمودی (نقل‌گرای منفی عقل)
* به دلیل تجاوز جنسی در حبس بوده، خانواده‌اش دربارہ او می‌گویند او یک جوان عرب بی‌هدف بود که هدف خود را در جنگ عراق در کنار هم‌زمانش یافت (۱۰۸).	رفتارهای پرخطر، بی‌هدف، شخصیت ضداجتماعی	ذهن دیگر ستیز، ذهن جامعه‌ستیز
* مفتی مشهور وهابی فتوای جهاد جنسی نکاح را صادر و پاداش آن را بهشت اعلام کرده است. * سخنان یک عضو داعش: «یا أَيُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِینَ یُلُونَكُمْ مِنَ الْکُفَّارِ وَلیَجِدُوا فِیکُمْ غُلُظَةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ الْمُتَّقِینَ»؛ (توبه؛ آیه ۱۲۳). ای کسانی که ایمان آورده‌اید! با کفارانی که به شما نزدیک‌ترند، پیکار کنید! (و دشمن دورتر، شما را از دشمنان نزدیک غافل نکند). آن‌ها باید در شما شدت و خشونت (و قدرت) احساس کنند و بدانند خداوند با پرهیزگاران است. * یک عضو داعش: تفسیر کلام‌الله بر عهده ما نیست. ما به دستور جهاد عمل می‌کنیم. خداوند در سوره بقره می‌گوید: کافران را هر جا دیدید بکشید یا تبعید کنید. *اعضای داعش مسلمان خوب را کسی می‌دانند که بی‌چون و چرا از حکم الله پیروی کند و نیازی به اجتهاد و تفسیر نداشته باشد.	استفاده از زبان ایدئولوژیک گزینشی	اصل ترجیح نقل بر عقل و نفی مطلق ارزش و اعتبار احکام عقلی
* ابومصعب زرقاوی: «جرقه تا به اینجا در عراق روشن شده است و آتش آن زبانه خواهد کشید - به آن خداوند - تا زمانی که ارتش جنگ‌های صلیبی در دابق را بسوزاند. *غرب، جهان را زیر سلطه خود گرفته و به دنبال سیطره بر همه فرهنگ‌ها و ادیان خارجی است. از دید داعشی‌ها، شرایط موجود ناعادلانه است. شرایط فعلی جهان اسلام، نتیجه توطئه‌های غرب و دولت‌های غیردینی وابسته به غرب است.	درست نیست، منصفانه نیست، تقصیر شماس و شما شیاطین هستید.	ذهنیت کاملاً توجیه شده (باور به بی‌عدالتی)
* مسلمان سنی اگر شرب خمر کند، کافر است. کشتن رافضی نه تنها جایز، بلکه واجب است.	***	فقه تکفیر
* داعش، اعضای زیادی در کشورهای مختلف برای انجام عملیات انتحاری در اختیار دارد.	خوی استقبال از مرگ	مرگ پرستی، مرده‌گرایی

ادامه جدول ۲ - تحلیل محتوا

خطر به‌مثابه ارزش (در گروه)، تعلق عاطفی شدید به گروه، ذهنیت اصلی گروه وابستگی	هویت گروهی (القای حس هویت گروهی و تعریف شدن در یک گروه)، حس تعلق و هیجان ایثار برای گروه	* سربازانی که به‌عنوان عضو جدید به داعش می‌پیوندند، بسیار مورد استقبال قرار می‌گیرند. به آن‌ها لباس‌های متحدالشکل داده می‌شود و با هم، سرود سرزمین مادری یا برادر جهادی می‌خوانند.
پاداش مادی	انگیزش مادی، محرک‌های ذهنی پولی	* حمایت مادی همه‌جانبه از سوی تجهیزکنندگان معارضان در سوریه در جریان است.
پاداش معنوی	شستشوی مغزی و ایجاد باور ورود به بهشت و متمتع شدن از نعمت‌های وعده داده شده الهی	* من پس از منفجر کردن خود، از دروازه‌ای وارد بهشت می‌شوم و حوریان بهشتی به استقبال من می‌آیند.
دستکاری ذهنی و صدور ویژگی بهشت پاداش ابدی	آماده‌سازی ذهنی با باورسازی مذهبی در راستای ایثار در راه دین برای رسیدن به پاداش ابدی	* داعش عوامل انتحاری خود را با عضوگیری از جوانان فلوجه در کمپ‌های مخصوص با معلمان مذهبی و نظامی انجام می‌دهد.
پرخاشجویی بدخیم	شهوت خون، ویران‌سازی، شقاوت	* پیکارجویان داعش، زنان غیرمسلمان را به اسارت می‌گیرند. معتقدان به ادیان دیگر را به صلیب می‌کشند یا سرشان را می‌برند؛ حتی کودکان را. با قتل عام اسیران، هدف خود را به راه انداختن جوی خون از کفار اعلام کرده‌اند. * فیلم‌های ذوب کردن اسرا در اسید، کباب کردن آن‌ها و ذبح کودک سیزده ساله توسط داعش.
استعاره ایمان حقیقی	معتقدان واقعی و غیرواقعی	* داعش، مسلمان واقعی را یک جهادی سنی می‌داند که تابع خلافت دولت اسلامی است و بر طبق کلام‌الله زندگی می‌کند.
نگرش سیاه و سفید/ همه یا هیچ	همه یا خوبانند یا بد	* قتل عام ایزدیان توسط نیروهای داعش، کشتار مسیحیان به دست نیروهای داعشی، اعدام شیعیان، داعش تعداد زیادی از فرماندهان خود را به دلیل تلاش برای فرار از جبهه‌های جنگ اعدام کرد.
بحران هویت	در جستجوی رفتاری معنادر برای تعریف خود	* ما جنگجویان آزاد هستیم. * عامل انتحاری داعش پس از دستگیری گفت که قرار بوده شهید و جاودانه شود. * رافائلو پانتوچی می‌گوید: «برخی افراد به آنجا کشیده می‌شوند، به این دلیل که در زندگی‌شان کار چندانی نیست که انجام دهند و جز بیکاری و بی‌عاری کاری ندارند، تصاویر پیکارجویانی که اسنوکر بازی می‌کنند، شیرینی می‌خورند و در استخرهای شنا به هم آب می‌پاشند، گاهی نشان می‌دهد که جهاد آن‌هم بدون مشروبات الکلی در تضاد با تعطیلات دانش‌آموزی نیست. برای جوانانی که در مشاغل دست‌چندم و در شهرهای یکنواخت و خسته کننده، کار و زندگی می‌کنند، برادری، شکوه و اسلحه، هیجان‌آمیز به نظر می‌رسد. بسیاری از پیکارجویان بلژیکی از دورافتاده‌ترین شهرها می‌آیند.
ایدئولوژی سلفیه	سه قرن اول اسلام به‌عنوان برترین قرون	* جنگجویان معارض، هدف نهایی خود را تثبیت خلافت اسلامی و احیای اسلام راستین اعلام کرده‌اند.

از طریق تحلیل محتوای مصاحبه‌هایی که تاکنون از افراد داعش منتشر شده است، می‌توان نظام داعش را یک نظام متصلب و حذف محور دانست. براساس نظام شناختی داعش، فقط یک اعتقاد درست وجود دارد که خود او متولی آن است و سایر افراد و جوامع بشری در مسیر گمراهی حرکت می‌کنند. حافظه داعش اساساً یک حافظه گذشته‌گراست. استدلال‌های آن‌ها، بر همین اساس، بسیار افراطی و یک‌بعدی است. یکی از اساسی‌ترین منابع شکل‌دهنده با این نوع حافظه کلان، مقوله «سلفی‌گری» است.

سلفی‌گری به‌عنوان یک خاستگاه شناختی، آن‌چنان اهمیت دارد که اگر ایدئولوژی سلفی از ذهن یک داعشی حذف شود، او به سختی می‌تواند یک داعشی باشد.

ملاحظه می‌شود که بر مبنای تحلیل کیفی داده‌های داعش که مضامین و کدهایی را برای تبیین خاستگاه شناختی در اختیار گذاشت، مدلی رسم شده است. در این راستا، فرض رسم انواع مدل‌های دیگر نیز متصور است؛ زیرا مدل‌های ذهنی از منظر رسم می‌توانند متفاوت باشند. با این حال، این مدل می‌تواند به‌عنوان یک مدل جامع که بر مبنای رویکرد شناخت اجتماعی، بیش‌ترین عوامل فردی و اجتماعی را لحاظ کرده است، در نظر گرفته شود. بر مبنای مضامین استخراجی، عقاید (ترجیح نقل بر عقل، فقه التکفیر، سلفی‌گری و حافظه‌گذشته‌گرا، نص‌گرایی جمودی)، استعاره‌ها (بدعت، شریعت، جهاد، خلافت و خلیفه)، فضای زندگی (نابنجاری بازتولید شده در خانواده و احساس محرومیت نسبی)، خاستگاه زیستی-روانی (دونیمگی و تفکر سیاه - سفید و همه یا هیچ، مرگ پرستی، خشونت بدخیم، سلطه‌گریزه، هذیان عظمت و خودستایی مرضی و شخصیت ضداجتماعی)، گروه (حس تعلق و خویشاوندی ساختگی، خطر به‌مثابه ارزش، فشار اطاعت و موفقیت)، بحران هویت (مناقشه و تداخل فرهنگی، هژمونی غرب و حقارت عرب و احیای شکوه اسلامی)، به‌عنوان خاستگاه شناختی داعش می‌توانند نحوه شکل‌گیری این شناخت را توضیح دهند.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه پژوهش‌های قبلی، بیشتر در خصوص گروه‌های تروریستی، پیرامون مقولات فقهی، ایدئولوژیکی، سیاسی و گاهی به‌صورت پراکنده با بررسی روان‌شناختی گروه‌های تکفیری صورت گرفته است و این پژوهش‌ها، داعش را نتیجه‌مقوله‌های اشاره شده می‌دانند؛ از جمله سیدنژاد (۱۳۸۹) در پژوهش خود، به شکل‌گیری سلفی‌گری از بعد ژئوپلیتیکی در کشور عراق پرداخته است. همچنین، عدالت‌نژاد و نظام‌الدینی (۱۳۹۰) در پژوهشی با نام «سلفیان تکفیری یا الجهادیون»، خاستگاه و اندیشه‌های آن‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. عزیززاده موسوی (۱۳۹۲) هم در تحقیق دیگری، به مفهوم‌شناسی سلف، سلفی‌گری و سلفی‌پرداخته شده است. اما مقاله حاضر، خاستگاه شناختی گروه تروریستی داعش را به‌طور خاص و در پنج حوزه هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، معناشناسی، روش‌شناسی و روان‌شناختی به شرح زیر بررسی کرده است.

- هستی‌شناسی: سلفیان به خصوص داعش، معتقد به مجردات نبوده و همه عالم اعم از خدا و غیر آن را محسوس دانسته و مجردات را نمی‌پذیرند و قائلند خداوند جسم نیست، محسوس است. می‌توان او را در قیامت با چشم دید. در نگاه آن‌ها، روح موجودی مادی است و فراتر از بدن نیست؛ بلکه روح همان بدن است و نفس فلاسفه به عنوان موجودی غیر از بدن انسان که با آن متحد شده است را نمی‌پذیرد. سلفیه، تقسیم هستی به غیب و شهادت را می‌پذیرند؛ با این تفاوت که حکیمان و غالب متفکران مسلمان به دلایل عقلی این را پذیرفته‌اند؛ اما آن‌ها چون در روش‌شناسی، نقل را بر عقل مقدم می‌دارند، این را به دلایل نقلی یعنی قرآن و روایات می‌پذیرند. آن‌ها معتقدند خدا در قیامت با چشم سر دیده می‌شود. ابن تیمیه نیز رؤیت خدا در آخرت را پاداش مؤمنان می‌داند.

- معرفت‌شناسی: سلفیان فقط راه نقل را قبول دارند و از عقل و شهود، گریزان بوده و معتقدند عقل و شهود جز نشان دادن باطل، کاری انجام نمی‌دهد و عقل در باب خداوند و امور دیگر اعتقادی، هیچ فهم صحیحی ندارد. در نگاه آن‌ها، فقط باید به وحی و نقل اعم از کتاب و سنت و اجماع سلف مراجعه کرد و از عقل‌گرایان و شهودیان دوری کرد؛ زیرا آن‌ها انسان را به باطل رهنمون می‌سازند. بنابراین، در صورتی که علم جدید، فرآورده‌هایی خلاف ظاهر قرآن و سنت داشته باشد، این علم نیست؛ بلکه جهل است؛ مثل فناوری جدید که قبل ندارند.

- معناشناسی: در معناشناسی، سلفیان رویکرد ظاهرگرایی را پذیرفته و به انکار تأویل پرداخته و معتقدند اگر راه تأویل باز شود، دین از در دیگر خارج می‌شود. چنانکه ابن تیمیه در این باب می‌نویسد: «همه فقها اتفاق نظر دارند که در خصوص صفات پروردگار، به آیات و احادیث این باب باید ایمان آورد؛ بدون اینکه آن‌ها را تفسیر کرد یا توصیف و تشبیه کرد. آن‌ها معتقدند، تمام آنچه خداوند در قرآن گفته نباید به ظاهرش تمسک کرد و پذیرفت که آن حقیقتی در بالا دارد؛ یعنی اگر خداوند فرموده که خداوند دست دارد باید پذیرفت که ایشان حقیقتاً دست دارد و واقعیتی به نام دست وجود دارد و نباید آن را تأویل کرد و به معنای قدرت یا هر چیز دیگر تفسیر کرد. اما، همین سلفیان در مواردی که با اعتقادات آن‌ها در تضاد است، دست به تأویل زده و آن را به تأویل برده‌اند.

- روش‌شناسی: در روش‌شناسی، راه و روش سلفیان تأکید بر برتری فهم سلف است و معتقدند همه باید از فهم سلف تبعیت کنند؛ زیرا فقط فهم سلف از خلوص برخوردار است و دیگر فهم‌ها مثل فهم متکلمان، فلیسوفان و عرفا، هیچ ارتباطی با اسلام ندارد و بر

گمراهی انسان می‌افزاید. از نظرگاه دیگری، می‌توان روش‌شناسی آن‌ها را در دو محور ظاهرگرایی در قرآن و حدیث و گذشته‌گرایی (پیروی از سلف) مطرح کرد.

- **مسئله جهاد:** در واقع، در آیات قرآن مسئله جهاد وجود دارد که شیعه و سنی این جهاد را با ابزارهایی کنترل می‌کنند؛ مثلاً در تشیع گفته می‌شود، جهاد ابتدایی مخصوص معصوم است و اهل سنت هم معتقدند جهاد ابتدایی باید به فرمان مفتی یا خلیفه انجام بگیرد. در جریان سلفی، به آیات جهاد استناد می‌شود و آن‌ها به این آیات عمل می‌کنند. این جنبش وحدت را با خشونت دنبال می‌کند و با کافر خواندن مسلمانان، با آن‌ها درگیر می‌شود؛ بنابراین این تناقض در این جنبش وجود دارد که آن‌ها بر وحدت تکیه می‌کنند، اما با مسلمانان دیگر درگیر می‌شوند. در اغلب آثار جهادی اندیشمندان سلفی، خشونت به شدیدترین وجه ترویج شده و گفته می‌شود که می‌توان با هر نوع وسیله‌ای، دشمن را که می‌تواند آمریکا، اذناپ او در بلاد اسلامی، صوفیان بی‌دین، شیعیان کافر و حتی لائیک‌های غربگرا باشند، از صحنه روزگار محو کرد. در این نگاه، حتی استفاده از سلاح شیمیایی و هسته‌ای هم توصیه شده و گفته می‌شود که براساس متون، استفاده از هر نوع سلاح کشتار جمعی مجاز است. انفجارهای انتحاری که در نقاط مورد نظر، حتی معابد و قهوه‌خانه‌ها و مساجد و بقعه‌های مشایخ صوفی صورت می‌گیرد، گاه به مرگ صدها نفر می‌انجامد. پشتوانهٔ تئوریک این اقدامات، همین رساله‌ها هستند.

- **تکفیر:** تکفیر جوهرهٔ ایدئولوژی و ابزاری برای بسیج کردن علیه کافرانی است که با این دعوت، مخالف هستند. داعش نیز از همین ابزار برای بسیج کردن عناصر خود سود می‌جوید. مفهومی که دنیا را به دو قسمت، دیار اسلام و دیار کفر تقسیم می‌کند. همچنین، جنگ با سردمداران کفر در میان مسلمانان را واجب‌تر از جنگ با کفار اصلی می‌داند. بنابراین، کفر رده بدتر از کفر اصلی است و جهاد دفع بر جهاد طلب مقدم است و جهاد با کفار نزدیک از جهاد با کفار دورتر واجب‌تر است. در تعامل با پیروان ادیان دیگر، آن‌ها را بین پذیرفتن دین اسلام یا پرداخت جزیه یا جنگ مخیر می‌کنند.

اعضای کمیتهٔ شرعی داعش، رده را به دو قسمت تقسیم می‌کنند: ردهٔ سطحی و ردهٔ عمیق. در نوع اول از رده، توبه قابل قبول است؛ زیرا با آزار و اذیت و جنگ و دشنام به اسلام و مسلمانان همراه نیست. برعکس، در نوع دوم که توبه قابل قبول نیست و فرد را به محض اسارت می‌کشند.

- **توحید و اطاعت:** داعش معتقد به لزوم اطاعت از ولی امر است که البته این ولی امر هم

کسی جز البغدادی، سرکرده خودشان نیست و انکار علنی، اعمال وی را حرام و مستوجب تکفیر و قتل می‌داند. داعش سه نوع توحید تعریف کرده است: توحید الوهیت، توحید ربوبیت و توحید اسماء و صفات. براساس این تعریف، اعتقاد صحیح از ناصحیح را تعریف می‌کند؛ زیرا براساس ماهیت سه بعدی توحید، ایمان به توحید ربوبیت نافی شرک نیست و فقط در کنار دو بعد دیگر کامل می‌شود. به عبارت دیگر، هر کس که به سه نوع توحید اعتقاد نداشته باشد، صرف نظر از اینکه سنی باشد یا شیعه، مشرک است.

- **روان‌شناختی:** در تبیین ریشه‌های شناختی موجود که می‌توان با استعانت از این کدها به تفسیری از ریشه‌های شناختی این تروریست‌ها دست یافت، نقل‌گرای و نص‌گرایی جمودی به یک شناخت متصلب، ظاهرگرا و حذف محور می‌انجامد که در آن جایی برای خردورزی، تفسیر و عقلانیت مبتنی بر اخلاق انسانی و جهانی وجود ندارد. این الگو از یک حافظه گذشته‌گرا و سلفی شکل می‌گیرد که باور دارد سبک هویتی موجود در سه قرن اول اسلام، بهترین دوران بوده و پس از آن بدعت، دین و هویت فرهنگی اسلام را متحول ساخته و این تحول مورد قبول نیست و از دید آن‌ها، زوایدی به دین اضافه شده است که باید زوده شود، در غیر این صورت، داشتن هر یک از این زوائد، فرد را از دایره اسلام خارج و وارد دارالکفر می‌کند که طبق همان ذهنیت ظاهرگرا، مقابله با کافر و یافتن و کشتن آن، حسب فقه التکفیر و حکم خداوند، واجب است. بحث از هویت جهادگران است که در سطح فردی آن، بحران هویت فردی و جستجوی هویت برای کسانی که از هویت‌های خارج از مرزهای معمول وارد این گروه‌های تروریستی شده‌اند مطرح است و در سطح جمعی، تقابل هویت سنتی اسلامی و هویت مدرن غرب است.

با هجوم سیل مدرنیته به جهان اسلام، بسیاری از ارزش‌های مدرنیته برای بسیاری از مسلمانان درونی نشده است و فشار درونی کردن آن از سوی غرب به این وضعیت دامن زده است. این بحران تداخل فرهنگی در حالت افراطی آن، به تقابل شدید فرهنگی می‌انجامد که اندیشه و راهکاری جز حذف تمام عیار آن ندارد. در عوامل محیطی، بر اجتماع به معنای همه دنیای بیرون از فیزیک فرد (خانواده، جامعه، کشور، وضعیت منطقه‌ای و بین‌المللی). تأکید می‌شود. در محیط فرهنگی تروریست‌ها، استعاره‌های خاصی تولید و بازتولید می‌شوند و با مدل‌های ذهنی، می‌توان مدل‌های فرهنگی را مطالعه کرد. خانواده و گروه و وضعیت روانی که در فضای زیست هر کدام ایجاد می‌شوند نیز در بررسی شناخت اجتماعی تروریست‌های داعشی نقش اساسی دارد. در پاسخ به

سؤالی راهبردهای نفوذ در این تروریست‌ها، باید توجه داشت که سبک‌های شناختی موجود در تروریست‌های داعش نیازمند نفوذ و مداخله به منظور تأثیرگذاری بر شناخت آن‌ها است. هر مداخله‌ای با هدف تغییر ذهنیت، یک عملیات تأثیر محور نیاز دارد؛ از آن جمله می‌توان به آموزش در راستای سالم‌سازی سبک فرهنگی موجود در خانواده و جوامع مستعد رشد تروریسم اشاره کرد. برخی مداخلات، نیازمند عملیات تقابلی جنگ اطلاعات و استفاده از رسانه‌هاست که تغییر باورها و ایجاد استعاره‌ها و اسطوره‌های جایگزین را می‌تواند شامل شود و ارزش‌های ذهنی که مانند جهت‌نمای ذهنی و تعیین‌کننده انتخاب‌های یک فرد است. اگر در راستای تولید خشونت و ترور باشد، باید با ارزش‌های دیگر جایگزین شود و بخش مهمی از این جایگزینی شامل تصحیح شناخت دینی افراد می‌شود. بنابراین، تصویرسازی‌های نو می‌تواند یاری‌رسان باشد. از آنجا که جوامع توسعه نیافته با دولت‌های ورشکسته و کژکارکرد، شهروندانی ناراضی‌تر دارند و اگر نظام توزیعی نیز دچار ضعف باشد، به تقویت حس تبعیض و محرومیت و در نتیجه شورش و خشم افراط‌گرایانه می‌انجامند. ترمیم آن‌ها در راستای بهبود وضعیت اندیشیدن بسیار مؤثر خواهد بود. پرهیز از تحقیر یا انکار هویت‌های اجتماعی موجود، ایجاد روحیه تعامل گروهی و مشارکت اجتماعی و افزایش ارتباطات اجتماعی، افزایش احساس اعتماد متقابل و سرمایه اجتماعی در جامعه، وضعیت محیطی مناسب‌تری برای مداخله در راستای ارزش‌سازی و معناسازی فراهم خواهد آورد.

منابع

منابع فارسی

- امیری، سروش و حدیث، اقبال (۱۳۹۵). *روان‌شناختی سیاسی داعش*. تهران: مدید.
- بشلر، ژان (۱۳۷۰). *ایدئولوژی چیست؟* (علی اسدی، مترجم). تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بلامی، الکس (۱۳۸۶). *جوامع امن و همسایگان* (محمود یزدان فام، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- بیرو، آلن (۱۳۸۰). *فرهنگ علوم اجتماعی* (باقر ساروخانی، مترجم). تهران: کیهان.
- جمالی، جواد (پاییز ۱۳۹۰). مدل تئوریک تحلیل افراط‌گرایی. *آفاق امنیت*. ۴(۱۲)، صص ۴۵-۵۶. بازیابی از:

<http://www.sid.ir/Fa/Journal/ViewPaper.aspx?id=205600>

- دکمچیان، هرایر (۱۳۷۷). *اسلام در انقلاب؛ جنبش‌های اسلامی در جهان عرب* (حمید احمدی، مترجم). تهران: انتشارات کیهان.

- رایش، والتر (۱۳۸۱). *ریشه‌های تروریسم* (سید حسین محمدی نجم، مترجم). تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. دانشکده فرماندهی و ستاد دوره عالی جنگ.

- سیدنژاد، سید باقر (۱۳۸۹). سلفی‌گری در عراق و تأثیر آن بر جمهوری اسلامی ایران. *فصلنامه مطالعات راهبردی*. ۱۳(۴۷)، صص ۹۵-۱۲۲. بازیابی از:

http://quarterly.risstudies.org/article_891.html

- عدالت نژاد، سعید و نظام الدینی، سید حسین (بهار و تابستان ۱۳۹۰). سلفیان تکفیری یا الجهادیون؛ خاستگاه و اندیشه‌ها. *فصلنامه تاریخ و تمدن*. ۷(۱۳)، صص ۱۹۴-

۱۶۵. بازیابی از: <http://yon.ir/YYBZD>

- علیزاده موسوی، سید مهدی (۱۳۹۲). *مفهوم شناسی سلف، سلفی‌گری و سلفی*. پایگاه تخصصی وهابیت پژوهی و جریان‌های سلفی. بازیابی از: <http://yon.ir/OfN4C>

- فکوهی، ناصر (۱۳۷۸). *خشونت سیاسی؛ نظریات، مباحث، اشکال و راهکارها*. تهران: پیام امروز. بازیابی از:

<http://alwahabiyah.com/fa/article/view/1029>

منابع انگلیسی

- Abbas, Tahir (2015). Preventing Islam phobia and Radicalization, Council of Europe, Strasbourg: France.

- Ahmad, Aitemad Muhanna (2014). Narrative of Tunisian Salafist, An Explanatory View of Afield Visit to Study Salafist youth in Tunisia, October. Matar, LSE, Middle East center.

- Akhter, S. (1999). The Psychodynamic Dimension of Terrorism. *Psychiatric Annals*.

- Borum, Randy (2010). Understanding Terrorist Psychology, University of South Florida, wborum@usf.edu. Mental Health Law & Policy Faculty Publications.

- Crenshaw, M. (1986). The Psychology of the Self. L.Z. Freedman & Alexander (EDS)., *Perspective on Terrorism*, Wilmington, Delawer: Scholarly resource.

- Crenshaw, Martha (2000). "The Psychology of Political Terrorism", book: *Political psychology*, Wesleyan University. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/3791798>

- Erikson, E. (1959). Identity and the life cycle, 171. *Psychological Issues*

- Monograph 1. New York: International University Press.
- Fuller, Graham E. (2003). *The Future of Political Islam*. Macmillan: Palgrave.
  - GERGES, FAWAZ A. (2014). *ISIS and the third Wave of Jihadism, Current history*. Retrieved from: <https://www.brookings.edu/research/profiling-the-islamic-state/>
  - Goldstine, S. (1994). *The Psychology of Political*. Wesleyan University.
  - Hudson, Rex A. (1999). *The Sociology and Psychology of Terrorism: who Becomes a Terrorist and why? A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress*.
  - Hudson, Rex A. (1999). *The Sociology and Psychology of Terrorism: who Becomes a Terrorist and why? A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, Library of Congress*.
  - Johan M.G. van der Dennen. *Frustration and Aggression (F-A) Theory*. Retrieved from: <http://www.rug.nl/research/portal/files/2908668/a-fat.pdf>
  - Kepel, Gilles (2002). *Jihad: The Trail of Political Islam*, Massachusetts, Harvard University Press.
  - Kruglanski, Arie W. (2002). *Inside the Terrorist Mind* University of Maryland, College Park, Paper presented to the National Academy of Science, at its annual meeting, April 29, Washington, D.C, available at: <https://terpconnect.umd.edu>.
  - Olsson, P. A. (1988). *The terrorist and the terrorized: Some psychoanalytic consideration*. *Journal of Psychohistory* 16:47-60.
  - Post, J (1986). *Narcissism and the Charismatic Leader- Follower Relationship*, *Political Psychology* 7.
  - Potter, J and Weherell, M (1987). *Discourse and social Psychology*. London: Sage.
  - Satterfield, J. M. (1998). *Cognitive-affective states predict military and political aggression and risk taking*: Sage Publication.
  - Sieck, W. R., L. J. Rasmussen, et al (2010). *Cultural network analysis: A cognitive approach to cultural modeling*. *Network Science for Military Coalition Operations: Information Extraction and Interaction*.
  - Taylor, M., Quayle, E. (1994). *Terrorist lives*. London: Brassy's.
  - Young, J. E., Brown, G (2007). *Young schema Questionnaire, Special Edition*. New York: schema Therapy Institute.

